

O‘QUVCHILARGA O‘ZBEKCHA TO‘G‘RI TALAFFUZNI O‘RGATISH METODIKASI

Gayibnazarova Ra'no Xaydarovna

Toshkent shahar. Yangi hayot tumani 285-maktab, o‘zbek tilifani o‘qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek tilining rivoji hamda o‘quvchilarga o‘zbekcha to‘g‘ri talaffuzni o‘rgatish metodikasi va uning ahamiyati xususidagi fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: til, jamiyat, talaffuz, eshtish, tinglab tushinish, to‘g‘ri talaffuz, orfoepiya, grammatika.

Аннотация: В этой статье даны размышления о развитии узбекского языка, а также о методике обучения студентов правильному произношению узбекского языка и его важности.

Ключевые слова: язык, общество, произношение, слух, понимание на слух, правильное произношение, орфоэпия, грамматика.

Abstract: this article provides ideas about the development of the Uzbek language and the methodology of teaching students the correct pronunciation in Uzbek and its importance.

Key words: language, society, pronunciation, listening, listening comprehension, correct pronunciation, orthoepy, grammar.

KIRISH

«Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqclariga quloq tutsin», - degan edi davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev. Mustabid tuzum davrida tilimizni yo‘qotishga ko‘p urinishlar bo‘lgan edi. Lekin

xalqimiz o‘z ona tilini – milliy g‘ururini saqlab qoldi. Millatparvar ziyolilar, tilimiz fidoyilarining jonkuyarligi natijasida birinchi president Islom Karimov say-harakatlari natijasida 1989-yil 21-oktabr kuni qabul qilingan qonunga asosan, o‘zbek tili mamlakatimizda davlat tili maqomiga ega bo‘ldi. Ushbu tarixiy sanadan o‘ttiz yil o‘tib bu borada yana bir qutlug‘ qadam qo‘yildi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev bu islohotlarni yanada keng davom ettirib, 2019-yil 21 oktabr kuni «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» farmon qabul qildi. Unga binoan 21-oktabr sanasi yurtimizda «O‘zbek tili bayrami kuni» deb belgilandi. Ona tilimiz fidoyilari, butun xalqimiz bu xushxabarni katta xursandchilik bilan qarshi oldi.

Prezident ona tilimizning davlat va jamiyat hayotidagi ta'siri va mavqeini yanada oshirish, «Davlat tili haqida»gi qonunni bugungi kun talablaridan kelib chiqib takomillashtirish zarurligini ta'kidladi. Bu boradagi dolzarb vazifalarni ko‘rsatib o‘tdi. «Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e'tiborni mustaqillikka bo‘lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak. Bu olijanob harakatni barchamiz o‘zimizdan, o‘z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz, ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimiz kerak», degam edi president o‘z nutqilarida.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub eng yirik tillardan biridir. Dunyo miqyosida bu tilda 50 millionga yaqin odam so‘zlashadi.

O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga nutqiy faoliyatning to‘rtala turini (gapirish, o‘qish, nutqni tinglab tushunish, yozma nutq) o‘rgatish mashg‘ulotlardagi asosiy ish turlarini ifoda etadi. Bugungi kunda ushbu to‘rt yo‘nalishdagi ta’limiy tadbirlar o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma bayon qilish hamda axborot olish madaniyati, mutolaa madaniyatini egallashga tomon qarab boradi, shu tufayli ushbu yo‘nalishlar bo‘yicha erishiladigan natijalarning ta’lim jarayonidagi, o‘quvchilar hayotidagi ahamiyati yanada ortadi.

Biz davlat tili taraqqiyotini jahondagi yetakchi xorijiy tillar va mamlakatimizdagi turli millat vakillarining tili va madaniyatini rivojlantirish bilan

bog‘liq holda ko‘ramiz. Bugungi kunda yurtimizda ta‘lim 7 tilda olib borilmoqda. Respublikamizdagi mavjud 1453 ta ommaviy axborot vositasi hamda yuzlab veb-saytlar orqali qoraqalpoq, rus, qozoq, tojik, turkman, koreys, turk, arab, ingliz, nemis va boshqa tillarda ham materiallar e‘lon qilinmoqda. Biz O‘zbekistonni tenglik, do‘stlik va bag‘rikenglik diyoriga aylantirish maqsadida turli millatga mansub fuqarolarimizning til sohasidagi huquqlarini ta‘minlashga qaratilgan ishlarimizni bundan buyon ham izchil davom ettiramiz.

“O‘tgan asr boshlarida ma‘rifatparvar jadid bobolarimiz „Tilda, fikrda, ishda birlik“ degan ezgu g‘oya asosida maydonga chiqib, xalqimizni mustamlaka zulmidan xalos qilish, uni zamonaviy ilm-fan, kasb-hunar va madaniyatga oshno etish bo‘yicha ulkan ishlarni amalga oshirgan edilar. Ana shunday mushtarak maqsadlar, umummilliy birlik va ahillik bugun biz uchun har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hozirgi o‘ta keskin va tahlikali zamonda faqatgina shu asosda o‘z milliy manfaatlarimizni qat‘iy himoya qilishga, jumladan, ona tilimizni asrab-avaylash va boyitish, uni ilm-fan, iqtisodiyot, ta‘lim, tibbiyot, axborot-kommunikatsiya, diplomatiya va boshqa muhim yo‘nalishlarda ta‘sirchan muloqot vositasiga aylantirib, taraqqiyot sur‘atlariga uyg‘un holda rivojlantirishra, xalqaro nufuzini munosib darajaga ko‘tarishga erisha olamiz.

Shavkat Mirziyoyev shoir Erkin Vohidovning: “Ona tili — umummillat mulki. Demak, til oldidagi mas‘uliyat ham umummilliy bo‘lib, bu yolg‘iz tilshunoslarning emas, butun millatning ishi”, degan so‘zlarini iqtibos qilib keltirib, buni doim yodda saqlash lozimligini qayd etgan edilar.

ASOSIY QISM

To‘g‘ri talaffuzni egallashda tinglash (idrok etish) ustuvorligi muhim rol o‘ynaydi. Kishi biror o‘zi uchun notanishroq tovushni aytish uchun avval uning talaffuzini eslab qolishga, buning uchun to‘g‘ri talaffuzni qayta-qayta eshitib turishga harakat qiladi va shunday talaffuzni chiqarmaguncha ayta boshlaydi. Demak, eshituv nazorati ko‘nikmasining shakllanishiga tovushni eshitishning o‘zi mutlaqo yetarli emas: faol talaffuz qilish jarayoni zarur. Ruhshunoslar ta‘kidlaganidek, nutq-eshituv analizatori bilan nutqni harakatga keltiruvchi analizator assotsiativ zanjiri hosil qiladi. Shunga ko‘ra

ham talaffuzni o‘rgatishda birinchi navbatda to‘g‘ri eshituv idrokini ta‘minlash kerak. Nutqni harakatga keltiruvchi analizatorida qaydlanib, izi saqlanib qolgan tovush o‘z navbatida talaffuzning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini chog‘ishtirib bilib borish uchun etalonlik vazifasini bajaradi.

N.S.Trubetskoyning uqtirishicha, o‘zga nutqni eshitayotgan kishi o‘z ona filming «fonologik elagi»ni qo‘llab, o‘zga til tovushlarini shu elakdan o‘tkazadi, shunda bu tovushlar o‘zgarishga uchraydi, natijada ularni ichki nutqda talaffuz qilib, o‘z ovozi eshitishning iloji bo‘lmay qoladi. Shu sababli o‘zga tilga xos tovush nutq a‘zolari odatlangan ona tilidagi tovush sifatida qabul qilinadi. Demak, gap idrokdagina emas, balki nutq eshituv analizatori bilan nutqni harakatga keltiruvchi analizator orasida aloqa va bog‘lanishning hosil bo‘lishidadir. Yangi tovush talaffuzini uzoq mashq natijasida ko‘nikma va malakaga aylantirish zarur. So‘z va so‘z shakllarini talaffuz qilish mashqiga uni eslab qolish jarayoni kelib qo‘shilishi darkor. N.I.Jinning ta‘kidlashicha, «Talaffuzda hosil qilingan va nutqiy harakat izlari nutq-harakat analizatorida saqlanayolgan so‘zgina idrok etilishi va tanilishi mumkin.

Notanish so‘z nutq-harakat analizatori orqali oldindan o‘zlashtirilgan eshituv nazoratidan o‘tib, tanilishi darkor». Talaffuz jarayonida o‘quvchi o‘qituvchini ham, o‘zining ichki ovozi ham eshitadi. Demak, eshituv idroki yangi nutq tovushi va shu tovushli so‘zlarni tinglab tushunish jarayonini ifoda etadi. Odam har qanday nutq tovushini, hatto boshqacha tovushlarni ham idrok eta oladi. L.V.Sherba bu haqda shunday deydi: «... hattoki eng zukko quloq bor narsalarni emas, balki faqat eshitib odatlangan narsanigina eshitadi»[1]. Lekin ularning hammasini talaffuz qila olmasligi aniq.

O‘quvchilarda shunchaki tovushlarni, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish malakasigina emas, balki talaffuz va eshituv nazorati malakasi shakllanmog‘i lozim. Bunda «Mana bu tovushni to‘g‘ri talaffuz qildim, mana bunisini xato aytdim» tarzidagi bir qadar ongli nazoratni vujudga keltirishdan borib-borib avtomatlashgan, deyarli o‘ylamay bajariladigan nazorat hosil bo‘lishi darkor. O‘zbek tili darslarida nutqiy faoliyatning qaysi bir turi bilan bog‘liq ishlar bajarilmasin, hammasida o‘qituvchi o‘quvchilarga o‘zbekcha to‘g‘ri talaffuzni, so‘z urg‘usini, so‘zlarni sintagmalarga

birlashtirib aytishni o'rgatish, shuningdek, bu borada erishilgan darajani tiklab turish mashaqqatiga duch kelayotgani ma'lum. Bunday holatlar darslarda amalga oshiriladigan ta'limiy tadbirlar bilan shartlanuvchi quyidagi jiddiy sabablarga ko'ra sodir bo'layapti:

- ba'zan o'quvchilar o'zbek tilida og'zaki ravishda gap tuzayotgan, hikoya qilayotgan, matnni o'qib berayotgan paytda, ayniqsa, tarjimali o'qish chog'ida yo'l qo'yadigan talaffuz xatolariga o'qituvchining e'tiborsizligi;

- o'zbek tili darslarining katta qismini matn ustidagi yumushlar tashkil etayotgani tufayli ayrim o'quvchilarda so'z va so'z shakllarini xato talaffuz qilish, so'z urg'usini noto'g'ri qo'yish, so'zlarni sintagmalarga birlashtirib aytmaslik odat tusiga kirib ulgurayotgani,

- o'zbekcha to'g'ri talaffuzni o'rgatish samaradorligi o'ta murakkab o'qish jarayoniga bog'lanib qolayotgani;

- «qiyin» tovushlar talaffuzini o'rgatishga qaratiladigan mashqlarning tegishli malaka hosil qilish darajasiga yetkazib bajarilmasligidir.

Odatda, aksariyat o'qituvchilar yangi so'zlar, shu so'zlar tarkibida biror tovush talaffuziga doir qisqa mashqdan so'ng, ya'ni nihoyatda oz vaqt ajratiladigan mo'jaz og'zaki mashqdan keyin dafatan matnni o'qish va mazmunini o'zlashtirish talab etilgan dars bosqichiga o'tib ketadilar. Ba'zan yangi so'zlar ustida mantiqqa to'g'ri kelmaydigan tartibda ish boshlaydilar: o'quvchilarga avval ularni ichdan o'qishni, shundan keyin ovoz chiqarib talaffuz qilishni topshiradilar.

Matnni o'qish paytida namunali talaffuz tinglansin uchun esa muallimlar ko'proq tilni amaliy biladigan, yaxshi o'zlashtiradigan o'quvchilar bilan ishlaydilar. Sinfdagi o'quvchilarni to'liq yoki ayrim bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarni ham qamrab oladigan aylanma o'qishni kamdankam tashkil etadilar. Matnning qay darajada o'zlashtirilgani yuzasidan nazorat ishi o'tkazish bosqichida yoki darsida ham rusiyzabon o'quvchilar matndagi so'z va so'z shakllarini talaffuz xatolari bilan o'qiydilar, ba'zi tovushlar talaffuzida xatolarga yo'l qo'yadilar. O'qituvchi bu holatdan xulosa chiqarib, darhol o'qish texnikasini o'rgatish yumushlarini qayta o'tkazmaydi, bunga dars vaqti

ham imkon bermaydi. O‘quvchilar nutqiga singib ketgan talaffuz xatolarini keyinchalik tuzatish uchun katta kuch sarflashga to‘g‘ri keladi.

XULOSA Talaffuz xatolari ayrim tovushlar talaffuzi ustida yetarli ish olib borilmasligi tufayli barqarorlashadi. Chunki o‘zbek tili darslarida, odatda, yangi tovush o‘quvchilarga 3-4 marta o‘qituvchiga taqlidan talaffuz qildiriladi va o‘qitiladi, shu tovush qatnashgan so‘zlar bir sidra aytiriladi, xolos. Lekin oz miqdorda va qisqa fursatda bajariladigan bunday mashqlar bilan o‘quvchilarda tegishli bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilish mumkin emas, o‘z talaffuzini nazorat qilish malakasini shakllantirish haqida gapirish esa ortiqcha. Shu bois yangi so‘zlar o‘quvchilar tomonidan ularning o‘zlari anglamagan, sezmagan holda, aniqrog‘i, bilmaganligi tufayli ko‘pincha buzib talaffuz etiladi. O‘quvchilardan so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish talab qilinganda, ular topshiriqni uddalay olmaydilar. Bundan ularda tegishli bilim, ko‘nikma, malakalar shakllanmaganligini bilish mumkin. Bugina emas, o‘zbek tili darslarida matnni o‘qish jarayonida so‘z va so‘z shakllarini, asosan, yozilganidek talaffuz qilish ustida ish olib boriladi, ammo og‘zaki nutqqa xos aytilishi (orfoepik talaffuz) deyarli o‘rganilmaydi. Bu holat davlat tili ta’limida bir yoqlamalilikdan iborat kamchilikka sabab bo‘ladi: so‘z va so‘z shakllarining ikki xil talaffuzidan faqat bittasi - yozilganidek o‘qish va nutqda ishlatish asos qilib olingan bo‘ladi. Natijada o‘quvchi orfoepiya qoidalariga amal qilib so‘zlangan nutqni tushunish qiyinchiligiga uchramoqda yoki uzuq-yuluq anglamoqda.

O‘zbek va rus tillarida unli hamda undosh tovushlar tizimidagi mushtarak va tafovutli tomonlarga ko‘ra o‘zbekcha tovushlar talaffuzini o‘rganish ishlarini metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etishda quyidagi ta’lim mazmuni va didaktik materiallarni hisobga olish zarur:

- 1) o‘zbekcha to‘g‘ri talaffuzga doir egallanadigan BKMLar;
- 2) tovushlarni va tovush birikmalarini dastlabki o‘rganish izchilligi;
- 3) dastlabki darsda o‘rganiladigan ayni bir tovushni taqdim etish uchun xizmat qiluvchi miqdori ko‘paytirilgan so‘zlar.

O‘zbekcha to‘g‘ri talaffuzga doir egallanadigan BKMLarni quyidagilardan iborat etib belgilash ma’qul:

Bilimlar: o‘zbek tilidagi nutq tovushlari; ularning soni va nomlarini; o‘zbek tiliga xos tovushlarni; o‘rganilayotgan ba’zi so‘zlar, so‘z shakllari misolida ayrim orfoepiya me’yorlarini bilish.

Ko‘nikmalar: o‘zbek tilidagi nutq tovushlarini namunaga taqlidan to‘g‘ri talaffuz qila olish, o‘tilgan so‘z va so‘z shakllarini o‘qituvchi tushuntirgani va talab etganiga qarab ham yozilganidek, ham orfoepiya me’yorlariga rioya qilib ayta bilish; o‘qituvchining ogohlantirishidan keyin o‘z xatosini topa olish va tuzata bilish.

Malakalar: o‘zbek tilidagi nutq tovushlarini, ayniqsa, rus tilidan qisman farqli yoki o‘zbek tiliga xos tovushlarni, so‘z va so‘z shakllarini nutq oqimida to‘g‘ri talaffuz qilish, ayrim orfoepiya qoidalariga avtomatik tarzda rioya etish; o‘z nutqini talaffuz jihatdan nazorat qila olish, xatoni mustaqil aniqlab tuzatish.

Aytilganlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, so‘z yoki so‘z shakllarini to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini, nazorat malakalarini nutqni tinglash ustuvorligida yetarli og‘zaki nutqiy mashqlar jarayonida hosil qilish, shu yo‘l bilan ko‘nikmalarni tiklab turgan holda o‘qish mashqlariga o‘tish zarur.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining Davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. – Toshkent. “O‘zbekiston ovozi” gazetasi, 2019-yil 22-oktabr.

2. Shavkat Mirziyoyev. O‘zbekiston xalqini O‘zbek tili bayrami bilan tabrikladi. <https://www.gazeta.uz/oz/2023/10/21>.

3. Yo‘ldoshev R., Polvonova R. O‘zbek tili. O‘qish rus tilida olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun. Toshkent: O‘qituvchi, 2000. - 96 b.

4. Юлдашев Р. Изучаем узбекский язык / Узбек тилкни урганамиз. - Ташкент: Укитувчи, 1993; 2-е гад,, доп. - Ташкент Укитувчи, 1996. - 264 с.

5. Yo‘ldoshev. R. o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. Toshkent. 2015.

6. Abdurahmonova M., Fattaxova D., Xalmuxamedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O‘zbek tili (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018.

7. <https://kun.uz/news/2019/10/21>.